

■ تاریخ در قاب تمبرهای دوره نخست حکومت محمدرضا
پهلوی (۱۳۲۰/۶/۲۶ - ۱۳۳۲/۵/۲۸) با تکیه بر آمار

عبدالرفیع رحیمی | سیده فروغ فتحی

چکیده

هدف: تمبر کوچکترین سند رسمی کشور و اوراق بهاداری است که دیدگاه حاکمان سرزمین را تا دوردست‌ها می‌برد. این پژوهش با هدف شناخت نقش تمبر در دوره نخست حکومت پهلوی دوم و میزان انعکاس افکار حکومتی در آن انجام شده است. تلاش شد تا نقش تاریخی تمبر به عنوان روایتگر مصور تاریخ و فرهنگ جامعه، و ذهنیت حکومت نسبت به دوره‌های تاریخی ایران به چالش کشیده شود.

روش/ویکرد: موضوع مقاله با تکیه بر روش میدانی-تحلیلی و اتکا به منابع اسنادی و کتابخانه‌ای و سو‌جست از ابزار آمار-موردارهای آماری-بررسی شد.

یافته‌ها و نتایج: تمبر مبلغ کوچکی است که تفکر سیاسی-فرهنگی و نگرش صاحبان قدرت را در خود به امانت دارد. حاکمان از تمبر به عنوان رسانه‌ای عام برای انتشار اهداف سیاسی خود استفاده می‌کنند و بخشی از خواسته‌هایشان را در آن به نمایش می‌گذارند. نتیجه این پژوهش نشان داد: پهلوی دوم در این راستا تلاش کرد و دقت کرد تا مرتکب اشتباه پدرش - یعنی بی‌احترام به پیشینه تاریخی-مذهبی ایران- نشود؛ این موضوع با توجه به افزایش دوبرابری تعداد تمبرهای حاوی نمادهای ایرانی-اسلامی نسبت به تعداد تمبرهای ایران باستان در این دوره آشکار شد.

کلیدواژه‌ها

تاریخ؛ پهلوی؛ محمدرضاشاه؛ پست؛ تمبر؛ سورشارژ

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و هفتم، دفتر چهارم، (زمستان ۱۳۹۶)، ۱۹-۶
تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۷/۹ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۳/۲۱

تاریخ در قاب تمبرهای دوره نخست حکومت محمدرضا پهلوی (۱۳۳۲/۵/۲۸-۱۳۲۰/۶/۲۶) با تکیه بر آمار

عبدالرفیع رحیمی^۱ | سیده فروغ فتحی^۲

۱. مقدمه

چاپارِ هخامنشیان، دیوان برید^۳ مسلمان، یامچیان^۴ و تمغاهای^۵ ایلخانان، از آشنایی دیرینه ایرانیان با نظام کهن پستی حکایت دارند. همسایگان شمالی و جنوبی عصر قاجار، باعث آشنایی ایرانیان، با پست نوین شدند. این آشنایی در دوران پهلوی شکوفا شد و تمبر مانند آیینه‌ای این تحولات را منعکس کرد.

در این پژوهش جایگاه تاریخ در تمبرهای ۱۲ ساله نخست پهلوی دوم (از ۱۳۲۰/۶/۲۶ تا کودتای ۱۳۳۲/۵/۲۸ ش) بررسی و تلاش شد به این پرسش‌ها پاسخ داده شود:

۱. تمبرهای این دوره چه قدر منعکس‌کننده تاریخ و نمادهای تاریخی ایران‌اند؟

۲. در تمبرهای این دوره به کدام دوره تاریخی بیشتر توجه شده است؟

۳. کدام چهره‌های تاریخی در تمبرهای این دوره ماندگار شده‌اند؟

۴. چگونه از تمبرهای این دوره برای نمایش اهداف حکومتی استفاده شده است؟

۵. آیا این تمبرها برای آشکارکردن بخش‌هایی از وقایع تاریخی این دوره بحران‌زده

توانایی دارند؟

برای یافتن پاسخ این پرسش‌ها از روش میدانی-تحلیلی استفاده شد و ابزار آمار (در قالب نمودارهای ستونی) به کار گرفته شد تا انعکاس تحولات تاریخی به یاری اعداد تحلیل شود. فرض بر این قرار گرفت که پهلوی دوم نیز مانند اسلافش از تمبر مانند رسانه‌ای فراگیر برای تبلیغ تفکر سیاسی خود در جهت اهدافش سود جست است.

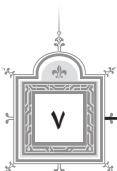
۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام‌خمنی(ره) قزوین (نویسنده‌مسئول)

aghabeigom@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام در دانشگاه بین‌المللی امام‌خمنی(ره) قزوین

forughfathi@yahoo.com

۳. اداره پست اولیه در جهان اسلام.
۴. یامچی یا ایلیچی، لقب ماموران دیوان برید بود.
۵. نشان و علامت حکومتی، صفحه کاغذی مهرشده.

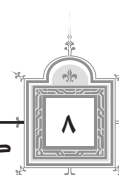

نامه پر طرفدارترین وسیله ارتباطی آن عصر بود و تمبر با کمک تصاویرش بیکی حکومتی برای تبلیغ و نشر صامت افکار هیئت حاکمه بود. از تمبر برای اطلاع مردم از وقایع و سیاست روز - به شکل مورد تأیید حکومت - استفاده می شد. با وجود جذابیت تاریخی و پژوهشی تمبر برای مجموعه داران حرفه‌ای، پژوهش‌های موجود بیشتر از جنبه هنری و اقتصادی به تمبر نگریسته‌اند. کتاب‌های معدود موجود هم، بیشتر مانند دایرةالمعارفی مصوّر برای معرفی تمبرند. کمبود منابع تخصصی و نشریه‌های تمبر - که به شکلی نامنظم چاپ شده‌اند - انجام پژوهش‌های وسیع‌تری را در راستای نقش تاریخی تمبر می‌طلبد.

۲. پیشینه تمبر در ایران

امیرکبیر با سروسامان دادن به چاپ‌ها در ۲۰ فوریه ۱۸۵۱م/جمادی الاول ۱۲۶۷ق پست دولتی مدرن را پایه‌گذاری کرد و میرزا حسین سپهسالار آن را ارتقا داد (عبدلی فرد، ۱۳۷۵، صص ۱۲-۱۵)؛ همچنین تأسیس اداره پست با قوانینی جدید به کمک گستاو ریدرر^۱ اتریشی در سمت رئیس پست کشور در سال ۱۲۵۳ش/۱۸۷۴م، گسترش خدمات پستی را سبب شد (نوابی، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۷۰۳؛ کمیلی‌زاده، ۱۳۸۰، شهریور، صص ۲۰-۲۱)؛ بومی شدن تمبر، نمادی از این تحول بود. تمبر ابتدا کاغذهای پستی کوچکی بود به نام پنی سیاه، که سِر رولاند هیل انگلیسی^۲، آن را در ۶می ۱۸۴۰م، به نشانه پرداخت هزینه محمولات پستی ابداع کرده بود (نوبین فرحبخش، ۱۳۸۰، ص ۴؛ شروقی، ۱۳۸۱، مهر، ص ۷). ایران پس از عثمانی دومین کشور آسیایی و در شمار ۲۵ کشور اول دنیا بود که تمبر چاپ کرد («فرهنگ تمبرشناسی...»، ۱۳۸۰، شهریور، ص ۱۴). اعزام هیئتی از سوی ناصرالدین شاه به پاریس در سال ۱۲۴۴ش/۱۸۶۵م اولین اقدام رسمی برای چاپ تمبر بود. اقدام ریستر^۳ فرانسوی با طراحی و چاپ ۱۲ قطعه تمبر اولین گام برای چاپ تمبرهای ایرانی محسوب می‌شود، البته این اقدام از سوی هیئت حاکمه رد شد. تمبرهای باقری - با الگوی تمبرهای آلبرت بار^۴ فرانسوی - اولین تمبرهای رسمی ایران‌اند که از سال ۱۲۴۷ش/۱۸۶۷م به چرخه مصرفی پست راه یافتند (عباسیان، ۱۳۷۰، ص ۳؛ نوبین فرحبخش، ۱۳۸۰، صص ۱۱، ۱۲). با پذیرفته شدن ایران در اتحادیه جهانی پست^۵ به همت ریدرر، تمبر ایران به چرخه پست جهان پا نهاد و به درآمد انگلیس و روس از فروش تمبرهایشان، پایان داد. مجلس شورای ملی دوره دوم به ریاست مؤتمن‌الملک در تاریخ ۱۲۹۴/۵/۵ش نخستین قوانین پستی را در ۵۸ ماده تصویب کرد؛ براساس این قوانین تمام امتیاز انحصاری حقوق پست از جمله حق طبع و فروش تمبر، به دولت واگذار شد («تمبر و قانون»، ۱۳۸۰، شهریور، ص ۱۵). تا پایان عصر قاجار ۴۷ سری تمبر منتشر شد.

1. gustav riderer
2. sir Rowland hill
3. riester
4. barre
5. U.U.U

در آغاز حکومت رضاشاه، تمبرهای قاجار با سورشازر^۱ به حیات خود ادامه دادند. دفتر مخصوص شاهنشاهی در ۱۳۰۵/۲/۱۸ ش فرمانی مبنی بر منسوخ شدن تمبرهای دوره احمدشاه و تهیه تمبرهای جدید صادر کرد (سند شماره ۲۶۳۰، به نقل از یزدانی، ۱۳۷۸، ص ۵۷)؛ ولی تکاپوهای سیاسی، مانع از طراحی تمبر جدید شد. در این دوره، ۱۴ سری تمبر جدید، شامل ۱۶۵ قطعه منتشر شد. تمبر به خدمت سلسله جدید درآمد تا ایرانیان را با حاکم جدید آشنا کند. پهلوی نیز به نشان شیر و خورشید - نماد رسمی حکومتی امرای ترک، مغول، صفوی، و قاجار - (نیر نوری، ۱۳۴۴، ص ۷۸؛ کسروی، ۱۳۷۸، صص ۵۹-۶۸) توجه کرد. در چاپ تمبرهای این دوره از توجه به تاریخ ایران بعد از اسلام غفلت شد؛ حتی هیچ‌کدام از وقایع مهم این دوره مانند جشن هزاره فردوسی، تأسیس دانشگاه تهران (آوری، ۱۳۷۶، صص ۵۱، ۶۴، ۶۵)، احداث آرامگاه جدید برای خیام، حافظ، سعدی، تأسیس فرهنگستان ادب فارسی (عاقلی، ۱۳۸۹، ص ۷۷۱) در قاب کوچک تمبرهای پهلوی اول گنجانده نشدند!

۳. نگاهی بر وضعیت سیاسی ایران از سقوط رضاشاه تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش

بی‌طرفی ایران در جنگ جهانی دوم، باعث تجدیدنظر متفکین درباره ادامه حیات سیاسی رضاشاه شد (زرگر، ۱۳۷۲، صص ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۸). پهلوی اول، با توافق بر سر جانشینی پسرش در ۱۳۲۰/۶/۲۶ ش استعفا کرد و به همراه خانواده‌اش به تبعیدگاه رفت (فوران، ۱۳۹۴، ص ۳۸۲؛ همبلی، ۱۳۷۲، ص ۵۷). محمدرضا پهلوی در سن ۲۲ سالگی بر مسند حکومت کشور اشغال‌شده ایران تکیه زد. بی‌ثباتی سیاسی، مجالی را برای آزادی نسبی مطبوعات، تشکیل دوباره احزاب، و بازگشت سیاستمداران به‌سوی حامیان خود فراهم کرد (همبلی، ۱۳۷۲، صص ۶۱، ۶۲). اوضاع اقتصادی نامناسب و بیکاری ناشی از جنگ و اشغال هم بر بحران می‌افزود (ساکما، ۲۴۰/۰۶۸۴۵). تا کودتای ۱۳۳۲/۵/۲۸ ش قدرت در میان ۵ قطب، دربار، مجلس، کابینه، سفارتخانه‌های خارجی و مردم می‌چرخید؛ این موضوع بر اوضاع داخلی ایران تأثیر داشت. تعویض ۱۲ نخست‌وزیر و ۳۱ کابینه، نشانه‌ای از تشنج سیاسی حاکم بود (آبراهامیان، ۱۳۸۳، ص ۲۰۸).

حکومت جدید، در بحران آذربایجان با تجزیه‌طلبی روبه‌رو شد (همبلی، ۱۳۷۲، صص ۶۲، ۶۳). قاضی محمد نیز در مهاباد با خواسته‌هایی مشابه و حمایت شوروی، مجلس ملی کُرْد را تشکیل داد (مدنی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۲۹۶). در پی کنفرانس پتسدام^۲ در تیرماه ۱۳۲۴ ش، شوروی زودتر از موعد ۶ ماهه قبلی مناطق اشغالی ایران را تخلیه کرد

1. surcharge

وسيله‌ای فلزی یا پلاستیکی که به‌علت تغییر قیمت، تغییر کاربری یا تغییر حکومت روی تمبر می‌زنند. (نویسنده فرح‌بخش، ۱۳۸۰، ص ۹).

۲. کنفرانس سران متفقین در شهر پتسدام آلمان در سال ۱۹۴۵، درباره چگونگی برخورد با آلمان مغلوب.

(محمدی، ۱۳۷۷، صص ۹۰، ۹۱) و ارتش سرخ را از ایران بیرون برد؛ در نتیجه ارتش ایران هم بدون هیچ مزاحمتی به حیات سیاسی فرقه دمکرات آذربایجان پایان داد و به تعبیر سپهبد رزم آرا، جان کشور به ایران بازگشت (کاتم، ۱۳۸۳، صص ۱۵۲، ۱۵۳). پیروزی‌های پیاپی ارتش در آذربایجان و کردستان به تقویت ارتش و شاه انجامید. حال شاه به دنبال فرصتی برای اصلاح قانون اساسی و تثبیت موقعیت خود در برابر مجلس بود. اقدام نافرجام ترور شاه در بازدید از دانشگاه تهران در بهمن ۱۳۲۷ش این موقعیت را برایش مهیا کرد. سرکوب مخالفان، محدودیت برای مصدق، تعطیلی مطبوعات، دادن حق انحلال مجلس به شاه، بازگرداندن جسد رضاشاه با لقب کبیر با مراسم تشییع جنازه رسمی، از کارهایی بود که در پی واقعه ترور انجام شد و به استحکام قدرت شاه انجامید (آبراهامیان، ۱۳۸۳، صص ۳۰۷، ۳۰۸).

ملی شدن صنعت نفت در ۱۳۲۹/۱۲/۲۹ش (ساکما، ۲۴۰/۶۱۸۱۹) و نخست‌وزیری مصدق در ۱۳۳۰/۲/۷ش، کارشکنی انگلیس - و شکایت از ایران به شورای امنیت سازمان ملل متحد - را به دنبال داشت. امتناع شاه از درخواست مصدق برای تصدی وزارت جنگ و استعفای مصدق، قیام ۱۳۳۱/۴/۳۰ش را رقم زد و مصدق را محبوب‌تر کرد (همبلی، ۱۳۷۲، صص ۸۶-۹۱). دور دوم نخست‌وزیری مصدق، در کنار تصاحب مسند وزارت جنگی، با ترک متحدان مذهبی‌اش همراه بود (همبلی، ۱۳۷۲، صص ۹۴، ۹۵). این اوضاع زمینه را برای اقدام نظامی انگلیس در قالب کودتای چکمه، علیه دولت مصدق فراهم کرد. با جلب حمایت آمریکا، عملیات با نام جدید آژاکس در ۱۳۳۲/۵/۲۵ش انجام شد (محمدی، ۱۳۷۷، صص ۱۰۴). موج اول کودتا شکست خورد، ولی موج دوم آن با دستگیری مصدق در ۱۳۳۲/۵/۲۸ش با موفقیت همراه شد (همبلی، ۱۳۷۲، صص ۹۸). سازمان اطلاعات و امنیت آمریکا، به همراه سازمان اطلاعات انگلستان با استفاده از افسران ارتش ایران، به نخست‌وزیری مصدق پایان دادند تا با ادامه حیات خاندان پهلوی، منافع خود را از قبیل حضور این سلسله تداوم بخشند (آبراهامیان، ۱۳۸۲، صص ۴۶، ۴۷).

۴. معرفی انواع تمبرهای دوازده‌ساله نخست پهلوی دوم

آغاز حکومت محمدرضاشاه، با رکود یک‌ساله در نشر تمبر همراه بود. در سال ۱۳۲۱ش نخستین گام برای نشر تمبر با معرفی شاه جدید و تقدیر از دستاوردهای شاه قبلی برداشته شد. این گام چاپ تمبرهای پستی در ۱۸ قطعه بود. ۱۰ قطعه حاوی دو تصویر متفاوت از شاه بودند و ۸ قطعه حاوی تصاویری از مناظر؛ پل رودخانه کارون در اهواز، پل ورسک، قطار و پل، کارخانه سیمان، ساختمان‌های دولتی تهران مانند: دادگستری، موزه ایران

1. C.I.A

2. M.I.6: سرویس اینتلیجنس

باستان، اداره پست، و بانک ملی مرکزی مناظر چاپ شده در تمبرها بودند. در سال ۱۳۲۲-۱۳۲۴ش سری دوم تمبرها در ۱۶ قطعه چاپ شدند، ولی به علت ناآرامی ناشی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، سری دوم تمبرها، تجدید چاپ همان سری اول بود؛ منتها در رنگ و قیمتی جدید (غفاری، ۱۳۸۳، صص ۱۴، ۱۵)؛ مقدمات این سری تمبر در دوره پهلوی اول، فراهم شده بود (ساکما، ۲۷۳۸/۲۴۰)؛ ولی به مرحله چاپ نرسیده بود بدین صورت که تصاویر در کمیسیون در خزانه داری کل، با حضور نمایندگان وزارتخانه‌ها و ادارات و رئیس چاپخانه مجلس در مورخه ۱۳۱۹/۱۱/۷ش انتخاب قطعی شده بود و به چاپخانه مجلس فرستاده شده بود (ساکما، ۲۷۳۸/۲۴۰). در انتخاب تصاویر نیز با وسواس تلاش شده تا معایب موجود در عکس‌های اولیه، با گرفتن عکس‌های جدید، تصحیح شود و با فرستادن نمونه‌های اولیه به نزد رضاشاه، تصمیم‌گیری نهایی از سوی وی انجام شود (ساکما، ۲۷۳۸/۲۴۰). در دوره پهلوی دوم، با مقداری تجدیدنظر در تصاویر، این تمبرها چاپ شدند. در سال ۱۳۲۸ش سری سوم تمبرهای پستی با تصویر شاه، دورنمایی از میدان توپخانه تهران، و تصاویری از بناها در جوار تصویری از شاه، در ۱۶ قطعه چاپ شد. تصویر تمبرها از این قرار بود: ۵ تصویر از بناهای تاریخی صفوی اصفهان، ۲ تصویر از بناهای قاجار تهران و ۵ تصویر از بناهای عصر پهلوی؛ که معرف ۳ دوره از آثار تاریخی ایران بودند و دورنمای ساختمان بانک ملی، اداره پست، وزارت دادگستری، میدان راه‌آهن و هتل رامسر، نمادهای عصر پهلوی در سری مذکور بودند. سری چهارم تمبرهای پستی نیز با ۲ تصویر از شاه در لباس نظامی، در ۱۸ قطعه در سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۱ش منتشر شد (غفاری، ۱۳۸۳، ص ۱۹).

از ۱۳۲۶/۱۱/۹ش، نشر تمبرهای یادگاری پس از رکودی افزون بر ۸ سال، به مناسبت هزارمین سال تولد ابوعلی سینا آغاز شد. این اقدام با چاپ ۵ سری ۵ قطعه‌ای، تا سال ۱۳۳۳ش دنبال شد. در هر سری آثار دوره‌ای از تاریخ ایران، مانند هخامنشی، ساسانی، سلجوقی، ایلخانی و گورکانیان چاپ شد (نوبین فرح‌بخش، ۱۳۸۰، صص ۱۰۷-۱۱۰). اضافه‌بهای این سری از تمبرها برای کمک به ساخت بنای آرامگاه ابوعلی سینا اختصاص یافت (نیساری، ۱۳۴۱، ص ۱۰۱). با خروج متفقین از ایران، ۲ سری تمبر در ۵ قطعه به یاد تلاش‌های ایران در پیروزی جنگ جهانی دوم منتشر شد: با تصاویری از پرچم ایران منقش به نماد شیر و خورشید، نقشه ایران با تصویر شاه، پل ورسک، بندر شاهپور، و کامیون‌ها در صحرا؛ این تصاویر گویای نقش استراتژیک ایران در جنگ با تکیه بر راه‌های زمینی، آبی، و ریلی‌اش بود. سری دوم به مناسبت سالگرد نجات آذربایجان در ۶ قطعه با هدف حفظ تمامیت ارضی کشور عرضه شد؛ با تصاویری از شاه، رژه سواره‌نظام و پیاده‌نظام، دیواری مزین به آیه «ولاتحسبن

الذین قتلوا فی سبیل اللہ...»، نقشہ کامل ایران با تصویر شاہ در حاشیہ و نقشہ‌ای از غرب ایران با سربازانی کہ بہ سمت آذربایجان پیشروی می‌کردند (نوبن فرحبخش، ۱۳۸۰، صص ۱۰۷، ۱۱۲). اضافہ ارزش سری تمبرہای ۲۱ آذر، برای بنای آرامگاہ سرباز گمنام در تبریز منظور شد (نیساری، ۱۳۴۱، ص ۱۰۹). مسائل بین‌المللی مانند ہفتادوپنجمین سال تأسیس اتحادیہ پستی عمومی با ۲ قطعہ تمبر، یک قطعہ با تصویری از کرہ زمین با فرشتہ‌ای در حال پرواز و قطعہ دیگر ۲ نیمکرہ زمین با کیوتربہایی بر حولش؛ و یادمان دومین کنفرانس بین‌المللی اقتصاد اسلامی در تہران نیز با ۱ قطعہ تمبر حاوی آرم کنفرانس، پرچم ایران، و آیہ «واعتصموا بحبل اللہ جمیعاً ولا تفرقوا» بہ تمبرہای این دورہ پیوستند (نوبن فرحبخش، ۱۳۸۰، صص ۱۰۹، ۱۱۱). در سال ۱۳۲۹ ش ۷ سری تمبر منتشر شد کہ ۳ سری آن حاوی تصاویر خاندان پهلوی بود: یکسری شامل: بازگشت جسد رضاشاہ و مراسم تدفینش در ری، در ۲ قطعہ با تصویر پهلوی اول و آرامگاہش؛ یکسری شامل: سی و یکمین سال تولد شاہ در ۶ قطعہ، با تصویری از دوران ولیعہدی، و در لباس پیشاہنگی و افسری نیروی زمینی، ہوایی، دریایی؛ و یکسری شامل: ازدواج شاہ با ثریا اسفندیاری، با تصویر شاہ و ملکہ جدید در ۶ قطعہ. تمبر پایانی این سال بہ ہدف بزرگداشت ہزارہ ابونصر فارابی، در ۲ قطعہ با تصویری از وی چاپ شد (نوبن فرحبخش، ۱۳۸۰، صص ۱۱۰-۱۱۲). بحران سیاسی سال ۱۳۳۰ ش، باعث توقف در نشر تمبر یادگاری شد. ۳ سری تمبر در کارنامہ پستی سال ۱۳۳۱ ش ثبت شدہ است، بہ این شرح: سری اول: بزرگداشت ہفت صد و ہفتادمین سال تولد سعدی در ۳ قطعہ، با تصویری از سعدی، آرامگاہش، و دروازہ قرآن شیراز؛ سری دوم: حفر چاہ شمارہ ۳ البرز قم، در ۳ قطعہ با تصویری از دکل‌های نفتی و مرقد حضرت معصومہ (س) و حاشیہ‌ای از نمادہای ہخامنشی؛ و سری سوم بہ مناسبت ملی شدن نفت شامل: ۵ قطعہ با تصویری از پالایشگاہ، دکل و لولہ‌های انتقال نفت (نوبن فرحبخش، ۱۳۸۰، صص ۱۱۳، ۱۱۴). تا قبل از واقعہ کودتا در سال ۱۳۳۲ ش فقط ۲ سری تمبر از پست ہوایی، منتشر شد: یکسری ۴ قطعہ‌ای از تمبر نفت قم، بدون حاشیہ‌های متعلق بہ نمادہای ہخامنشی و بدون ہواپیما؛ و سری دیگر در ۱۱ قطعہ با تصویر نیم‌رخ شاہ و ہواپیما است؛ در ۱ قطعہ تصویر کوه دماوند و در ۱۰ قطعہ دیگر دورنمایی از مسجد سپہسالار بہ چشم می‌خورد (نوبن فرحبخش، ۱۳۸۰، ص ۱۱۵).

در این ۱۲ سال، ۲۱ سری تمبر در ۱۴۵ قطعہ چاپ شد؛ شامل: ۴ سری پستی با ۶۸ قطعہ، ۲ سری پست ہوایی در ۱۵ قطعہ و ۱۵ سری یادگاری در ۶۲ قطعہ (نمودار شمارہ ۱). تصویر محمدرضاشاہ موضوع مشترک تمبرہا است (نمودار شمارہ ۲). ۲ بار توقف کامل در چاپ تمبر نیز تأمل برانگیز است. یکی افزون بر ۵ سال در چاپ تمبرہای یادگاری، تا بہمن سال ۱۳۲۶ ش؛ و دیگری بیش از ۱ سال در تمامی انواع تمبر، کہ سرتاسر

سال ۱۳۳۰ش را دربرمی گرفت. بی ثباتی، پرداختن به کاری ظریف چون چاپ تمبر را تعطیل کرد. سبب نخستین توقف، اشغال کشور در جنگ جهانی دوم بود و سبب دومین توقف، تورم اقتصادی ناشی از ملی شدن نفت!

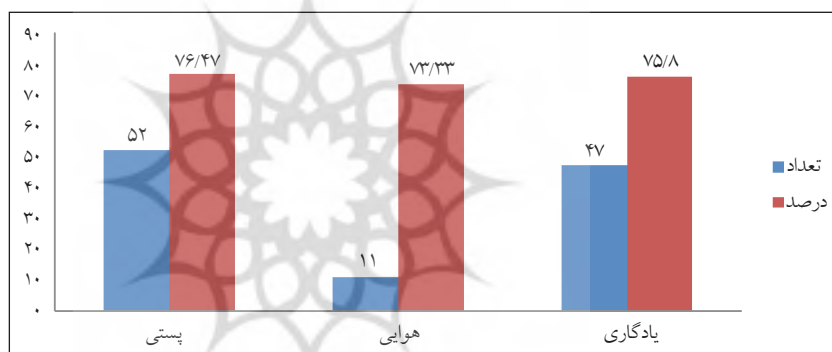
نمودار ۱

مقایسه میزان نشر سه نوع تمبر در دوره نخست حکومت پهلوی دوم

نمودار ۲

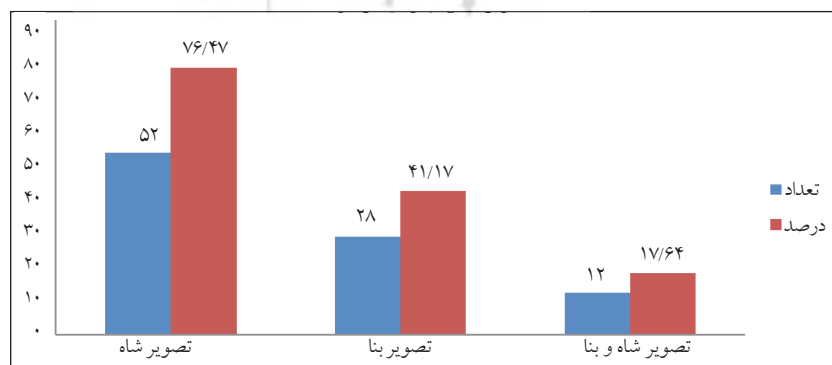
مقایسه استفاده از تصویر شاه در انواع تمبرهای دوره نخست حکومت پهلوی دوم

از ۶۸ قطعه تمبر پستی؛ ۴۰ قطعه فقط تصویر شاه، ۱۲ قطعه تصویر شاه به همراه بناهای عصر صفوی، قاجار و پهلوی؛ و ۱۶ قطعه فقط تصویر بناها را با خود دارند. تمبرهای پستی دو موضوع شاه با ۵۲ قطعه (۷۶/۴۷٪) و بناها در ۲۸ قطعه (۴۱/۱۷٪) تاریخ ایران و دستاوردهای خاندان پهلوی را به نمایش می گذاشتند (نمودار شماره ۳).

نمودار ۳

مقایسه تمبرهای پستی در دوره نخست حکومت پهلوی دوم

۲ سری تمبر پست هوایی، مجموعاً ۱۵ قطعه را شامل می‌شود. از این تعداد، ۱۱ قطعه تصویر شاه (۷۳/۳۳٪) و ۱ قطعه به نمادی از طبیعت ایران (۶/۶۶٪) پرداخته است. در این مجموعه همچنین، ۱۴ قطعه نمادهای اسلامی (۹۳/۳۳٪) و ۴ قطعه موضوع نفت (۲۶/۶۶٪) را دنبال می‌کنند (نمودار شماره ۴).

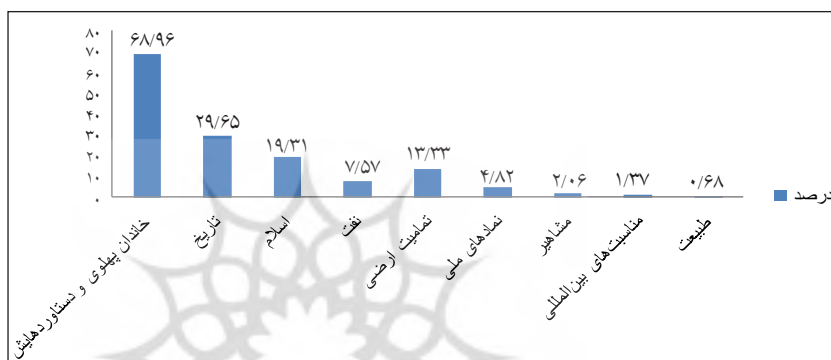
نمودار ۴

مقایسه موضوعات تمبرهای هوایی
دوره نخست حکومت پهلوی دوم

موضوعات تمبرهای یادگاری نیز محدود بود، از جمله: معرفی مشاهیر؛ اخبار خاندان پهلوی؛ مسائل بین‌المللی مانند سالگرد اتحادیه جهانی پست؛ اخبار جهان اسلام مانند کنفرانس اقتصاد اسلامی؛ اخبار سیاسی داخلی؛ اخبار نفتی؛ جاذبه طبیعت ایران؛ بناهای تاریخی و دیدنی ایران.

از کل تمبرهای منتشرشده در محدوده زمانی مورد بررسی، ۴۷ قطعه حاوی تصویر محمدرضاشاه (۳۱/۹۷٪)، ۷۶ قطعه تصویر شاه و خاندان پهلوی (۵۱/۷٪)، و ۲۴ قطعه تصویر دستاوردهای عصر پهلوی (۱۶/۳۲٪) را با خود داشتند. به عبارتی اختصاص ۱۰۰ قطعه تمبر به خاندان پهلوی و دستاوردهایش (۶۸/۹۶٪)، گویای اهدافی سیاسی است که از انتشار تمبرهای این دوران دنبال می‌شد. تاریخ بعد از اسلام در ۲۸ قطعه تمبر (۱۹/۳۱٪) نمود یافت، این تغییر سیاست مذهبی در دوران محمدرضاشاه، در جهت بهبود نگرش مذهبی جامعه به شاه جوان بود. نفت نیز در ۱۱ قطعه تمبر (۷/۵۷٪) ماندگاری یافت. ۲ سری تمبر نیز با موضوع سیاست داخلی و حفظ تمامیت ارضی ایران، در ارتباط با جنگ جهانی و ماجرای آذربایجان (۱۳/۳۳٪) به چرخه پستی پیوست. سمبل‌های ملی مانند پرچم و نقشه ایران و نمادهای نظامی چون سواره‌نظام و پیاده‌نظام در ۷ قطعه (۴/۸۲٪) به یادگار ماندند. تلاش برای شناساندن مشاهیر با اختصاص ۶ سری از ۱۵ سری تمبر یادگاری (۴۰٪) قابل تقدیر است؛ هرچند تمبرهای منتشرشده با این موضوع بیشتر رنگی تاریخی داشتند و تنها ۳ قطعه به تصاویری از سعدی و فارابی (۲/۰۶٪) مزین

شدند. پیوند تمبرهای پهلوی با موسیقی، با چاپ تمبر فارابی شروع شد (نقیبی هاشمی، ۱۳۸۰، شهریور، ص ۴۷). ۴ سری تمبر هزاره ابوعلی سینا در ۲۰ قطعه، بیشتر به معرفی آثار سلسله‌های تاریخی ایران پرداختند! موضوعات بین‌المللی در تمبرها سهمی ناچیز (رتبهٔ ماقبل آخر) داشت، مانند سری ۲ قطعه‌ای (۱/۳۷٪) به مناسبت سالگرد تأسیس اتحادیهٔ جهانی پست. به جاذبه‌های طبیعت ایران هم تنها ۱ تمبر (۰/۶۸٪) با تصویر کوه دماوند در اولین سری پست هوایی اختصاص یافت! (نمودار شماره ۵). فیلیگران تمبرهای آغازین، نقش شیر و خورشید بود، ولی از سال ۱۳۲۶ش به عبارت دولت شاهنشاهی ایران تغییر کرد (نوبین فرح‌بخش، ۱۳۸۰، ص ۸).

نمودار ۵

مقایسهٔ درصد موضوعات کل تمبرهای دورهٔ نخست حکومت پهلوی دوم

۵. بازتاب وقایع تاریخی دورهٔ نخست پهلوی دوم در تمبر

دومین موضوع تمبرهای دورهٔ موردنظر تاریخ است، که زینت‌بخش قاب ۴۳ قطعه تمبر از کل ۱۴۵ قطعه تمبر منتشرشده در این دوره (۲۹/۶۵٪) است. از این تعداد، ۱۴ قطعه (۹/۶۵٪) نمادهایی از ایران باستان، مانند حجاری‌ها و بناهای آن عصر، و ۲۹ قطعه (۲۰٪) نشانه‌هایی از تاریخ ایران بعد از اسلام را در خود جای داده‌اند. ۴ سری تمبر از ۱۵ سری تمبر یادگاری منتشره (۲۶/۶۶٪)، به‌طورکامل به معرفی دوره‌های تاریخی ایران (قبل و بعد از اسلام) می‌پردازند؛ همچنین به سمبل‌های تاریخی - به‌عنوان نقش‌های حاشیه‌ای نیز - برای تزئین انواع تمبرهای پستی، هوایی، و یادگاری توجه شده‌است (نمودار شماره ۶).

نمودار ۶

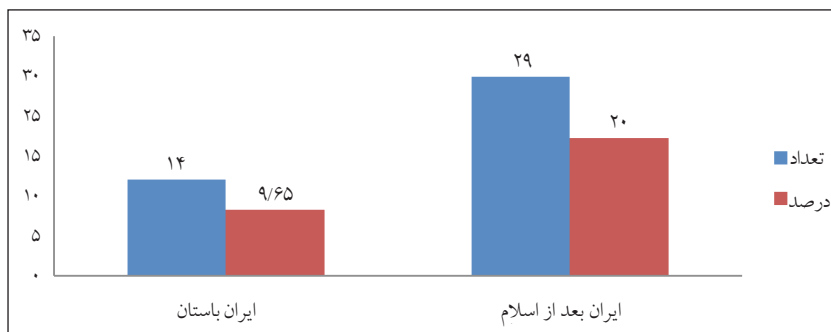
مقایسهٔ میزان توجه به تاریخ در تمبرهای دورهٔ نخست حکومت پهلوی دوم

1. filigran / watermark

ته‌نقش کاغذ، نوشته

یا علامتی که در متن خمیر کاغذ دیده می‌شود

(نوبین فرح‌بخش، ۱۳۸۰، ص ۸).

۲ سری اول از تمبرهای هزارمین سال تولد ابوعلی سینا در ۱۰ قطعه به آثار پیش از اسلام، و ۲ سری بعدی، آن هم در ۱۰ قطعه، به آثار بعد از اسلام تعلق دارند. سری اول، آثار هخامنشی، مقبره کوروش، نمای جنوبی کاخ تچر، و ۳ حجاری تخت جمشید با موضوعات نبرد شیر و گاو (نماد نوروز)، بارعام داریوش، و سرباز جاویدان را شامل می‌شود. سری دوم به عصر ساسانی اختصاص دارد؛ طاق کسری و حجاری از تصاویر ۴ شاه ساسانی: اردشیر اول سوار بر اسب در حال گرفتن دیهیم پادشاهی از اهورامزدا، پیروزی شاپور اول بر والرین، تاج‌گذاری نرسی فرزند شاپور، و اردشیر دوم از نقش‌های مطرح نقش رستم (در مرودشت شیراز) هستند (غفاری، ۱۳۸۳، صص ۱۶، ۱۸؛ رفیعی و همکاران، ۱۳۸۸، صص ۵۳-۵۹، ۸۶-۸۷). در ۴ تمبر مربوط به حفر چاه شماره ۳ البرز در قم نیز از سمبل‌های ایران باستان مانند فروهر، سرباز جاویدان، و ستون‌های تخت جمشید برای تزئین سوژه اصلی (نفت) استفاده کرده‌اند؛ (نوبین فرح‌بخش، ۱۳۸۰، ص ۱۱۴).

نمادهایی از تاریخ ایران اسلامی در هر سه گروه تمبر نمایان‌اند. در سری سوم تمبرهای هزاره ابوعلی سینا، آثار عصر سلجوقی مانند سکه و بنا در قاب تمبر جاودان شدند، بناهایی مانند مسجد جامع اردستان، مسجد جامع اصفهان، گنبد علویان همدان، و گنبد عالی ابرقو. سری چهارم با تصاویر گلدانی از گرگان، آرامگاه باباافضل کاشانی، برج غازان در بسطام، محراب مسجد سلطانیه ارومیه، و مسجد گوهرشاد مشهد معرف آثار ایلخانی و گورکانی‌اند (نوبین فرح‌بخش، ۱۳۸۰، صص ۱۰۸، ۱۱۰؛ رفیعی و همکاران، ۱۳۸۸، صص ۱۳۵، ۱۸۶). در کنار اشیائی تاریخی مانند سکه و ظروف، به بناهای اسلامی نیز مانند مساجد و آرامگاه چهره‌های معروف -به‌عنوان نمادهای تاریخی ایران اسلامی- بیشتر توجه شد. از سری سوم پستی، ۹ قطعه به بناهای تاریخی اختصاص یافت: ۵ قطعه به بناهای عصر صفوی اصفهان شامل: سی و سه پل، چهل ستون، عمارت عالی قاپو، مسجد شاه، و مسجد و مدرسه چهارباغ؛ ۴ قطعه بناهای عصر قاجار در تهران مانند میدان توپخانه، مسجد سپهسالار، و مجلس شورای ملی. به‌نظر طراحان تمبر اختصاص ۱۰ قطعه از سری اول تمبرهای پست هوایی به مسجد سپهسالار تهران توجه ویژه به این بنای مذهبی -تاریخی را نشان می‌دهد. تاریخ و معرفی یادگاری‌هایی از سلسله‌های معروف ایران -دومین موضوع در تمبرها- حاکی از تلاش برای افزایش آگاهی تاریخی مردم بود. دوبرابر شدن نمادهای تاریخی ایران پس از اسلام، جهت‌گیری متفاوت پهلوی دوم را در مقایسه با دوران پدرش نشان می‌دهد؛ این تلاش از سوی شاه جدید برای تقویت و جهت‌حکومتش بود.

سکوت سنگین تمبر درباره ناآرامی‌های سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۳۲ش، با تلاش برای نشر تمبر حول محورهای محدودی رخ نمود (زیبرتس، ۱۳۷۹، شهریور-مهر، ص ۵).

رویه نشر تمبرهای عصر پهلوی انعکاسی است از تفکر حاکم در آن دوره. تلاش برای تثبیت حکومت محمدرضا پهلوی - به عنوان ولیعهد جوانی که با تکیه بر مسند قدرت ادامه سلطنت خاندان پهلوی را میسر ساخت - در تصاویر انتخابی برای تمبرها به خوبی نمود یافت؛ هدف از این کار غلبه بر بحران‌های موجود و دستیابی به ثبات سیاسی بود. اختصاص بیشتر تمبرها به تصویر شاه و دستاوردهای عصر پدرش، گویای بهره‌رسانی از تمبرهایی بود که سفیری حکومتی در خارج از محدوده قلمرو ایران محسوب می‌شدند. در عصری که نامه عمومی‌ترین وسیله اطلاع‌رسانی بود؛ سرمایه‌گذاری حکومت روی تمبر می‌توانست آن را به تریبون تبلیغاتی بدل کند. این شیوه، ادامه سیاست پستی عصر رضاشاه بود. تمبرهای این عصر حکایت از اوضاع سیاسی ایران و منطقه دارد. توقف در نشر تمبر به دلیل درگیری‌های سیاسی داخلی، اختصاص نمادهای ملی، سیاسی، نظامی برای اعلام تمامیت ارضی و نقش ارتباطی ایران به عنوان پل پیروزی در جنگ جهانی دوم و تلاش مردم ایران برای بهره‌مندی از منابع نفتی شان - که به شیرینی به بار نشست - گوشه‌ای از حکایت ملتی است که در قاب تمبرهای این دوره ماندگار شدند. توجه به نمادهای اسلامی، از تفاوت فاحش تمبرهای دوره پسر و پدر است؛ این خود نشانی است از تلاش شاه جوان برای تکرار نکردن اشتباه پدر، اشتباهی که توده مردم را از حکومت دور کرده بود. جای خالی برخی مباحث نیز در تمبرها قابل تأمل است؛ تنها ۱ تمبر از طبیعت ایران، و ۱ زن - آن‌هم به عنوان ملکه - در ۴ قطعه تمبر، گویای توجه اندک به نقش اجتماعی زنان و جاذبه‌های طبیعی ایران است. بازتاب نداشتن تنش‌های پس از جنگ جهانی دوم و تلاش جامعه جهانی برای بازگرداندن صلح - با برگزاری کنفرانس‌ها که ایران را نیز درگیر کرد - در تمبرها محسوس است. نمادهای فرهنگی و ملی مانند نوروز، جشن‌ها، مراسم مذهبی، هنر، صنایع دستی، جاذبه‌های گردشگری و طبیعی، گونه‌های گیاهی و جانوری ایران از موضوع‌هایی است که در تمبرهای این دوره ننگ‌نچیدند. به نظر، محمدرضا پهلوی نیز مانند پدرش بیشتر به فکر استفاده تبلیغاتی از تمبر برای اهداف سیاسی بود. دیدگاه فوق، کوتاهی در استفاده فرهنگی از تمبر را برای شناساندن خزاین فرهنگی و طبیعی ایران - به عنوان پتانسیل‌هایی برای رونق اقتصادی، هنری و اجتماعی - نشان می‌دهد؛ مأموریتی که این سفیر صامت می‌توانست به خوبی از عهده انجامش برآید، ولی غلبه اهداف سیاسی حاکم آن را به فراموشی سپرد!

۶. نتیجه

در این پژوهش تلاش شد تا تمبرهای پهلوی دوم در دوران نخست حکومتش - قبل از کودتای مرداد سال ۱۳۳۲ش - از زاویه تاریخی بررسی شود. تلاش شد با تکیه بر تمبر

به‌عنوان مهمترین سند مصور از آن عصر- و تحلیل مناسبت‌های انتخابی و موضوع به‌تصویر کشیده‌شده، و سنجش میزان هماهنگی تصویر با موضوع، هدف از انتشار آن تمبر بررسی شود. برای دستیابی به تفکر حاکم در راستای سیاست‌های تمبری از زبان ریاضی و نمودارهای ستونی هم استفاده شد تا تحلیل دقیقی از اهداف نظام پستی دوره مورد بحث نمایان شود. چیزی که از پس ارقام خود را نشان داد، قابل تأمل بود؛ اهداف سیاسی و اعلام دستاوردهای سلسله پهلوی، اولین هدفی بود که از چاپ تمبر دنبال می‌شد و این هدف چنان قوی بود که به ظهور نمادهایی از طبیعت و هنر ایرانی مجال نداد! تمبر حکم مبلغی را یافت برای تبلیغ خواسته‌های نظام حاکم و سمبل‌های فرهنگی ایران نادیده گرفته شد! میزان حضور نمادهای تاریخی در تمبرها نیز تأمل برانگیز است، تاریخ به‌عنوان دومین موضوع مورد توجه در قاب تمبر- در مناسبت‌هایی متفاوت از موضوع تمبرها، بر صفحه کوچک تمبر ماندگاری یافت. تلاش‌های طراحان تمبر برای شناساندن دوره‌های مختلف تاریخ ایران، از جنبه‌های مختلف انجام شد و در این زمینه سمبل‌های هر دوره مانند بنا، حجاری و اشیاء به‌جامانده، به خدمت گرفته شد. اختصاص میزانی افزون بر دوبرابر به تمبرهای حاوی نمادهای تاریخ ایران بعد از اسلام در مقایسه با دوران تاریخی ایران پیش از اسلام، نتیجه جالب توجهی بود که در این کنکاش رخ نمود. حضور نشانه‌های مذهب اسلام در تمبرها - به‌عنوان سومین موضوع تمبری- حاکی از چرخشی بود که در سیاست تاریخی پهلوی دوم نمود یافت. تمبرها به زبانی صامت و با تکیه بر تصاویر از تلاش حاکم جوانی سخن گفتند که برای جلوگیری از داشتن سرانجامی چون پدر، با ارج نهادن به پیشینه تاریخی و مذهبی مردمش برای بقای سلطنتی تلاش می‌کرد که به‌دست بیگانگان پا گرفته بود!

منبع

سند

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): ۲۴۰/۶۱۸۱۹؛ ۲۴۰/۰۶۸۴۵؛ ۲۴۰/۲۷۳۸

کتاب

آبراهامیان، ارواند. (۱۳۸۳). *ایران بین دو انقلاب*. (احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی ولبیایی، مترجمان). تهران: نی.

آبراهامیان، ارواند؛ اشرف، احمد؛ کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۸۲). *جستارهایی درباره تئوری توطئه در ایران*. (محمدابراهیم فتاحی، گردآورنده و مترجم). تهران: نی.

آوری، پیترو. (۱۳۷۶). *تاریخ معاصر ایران*. (ج ۲). (محمد رفیعی مهرآبادی، مترجم). تهران: عطایی.

رفیعی، مهتاب؛ بشروتنی، هستی؛ حسینی، پری‌ناز. (۱۳۸۸). *گزیده تاریخ هنر ایران*. تهران: چارسوی هنر.

زرگر، علی اصغر. (۱۳۷۲). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه*. (کاوه بیات، مترجم). تهران: پروین.

عاقلی، یاقر؛ اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۹). *تاریخ ایران پس از اسلام*. تهران: نامک.

عباسیان، سید رضی. (۱۳۷۰). *راهنمای ۱۲۳ ساله تمبرهای ایران*. تهران: عباسیان.

عبدلی فرد، فریدون. (۱۳۷۵). *تاریخ پست در ایران از صدارت امیرکبیر تا وزارت امین الدوله (۱۲۶۷-۱۲۹۷ هجری قمری)*. تهران: هیرمند.

غفاری، فوزی. (۱۳۸۳). *نقش میراث فرهنگی بر روی تمبرهای ایران*. تهران: سازمان میراث فرهنگی.

فوران، جان. (۱۳۹۴). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با ۱۷۹ شمسی تا انقلاب*. (احمد تدین، مترجم). تهران: رسا.

کاتم، ریچارد. (۱۳۸۳). *ناسیونالیسم در ایران*. (احمد تدین، مترجم). تهران: کویر.

کسروی تبریزی، احمد. (۱۳۷۸). *تاریخچه شیر و خورشید، تاریخچه چبوق و غلیان*. (عزیزالله علیزاده، کوششگر). تهران: فردوس.

محمدی، منوچهر. (۱۳۷۷). *مروری بر سیاست خارجی ایران دوران پهلوی، یا، تصمیم‌گیری در نظام تحت سلطه*. تهران: دادگستر.

مدنی، سیدجلال‌الدین. (۱۳۶۹). *تاریخ سیاسی معاصر ایران*. (ج ۱). قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.

نوایی، عبدالحسین. (۱۳۶۹). *ایران و جهان*. (ج ۲). تهران: هما.

نوبین فرحبخش، فریدون. (۱۳۸۰). *راهنمای تمبرهای ایران: قاجار، پهلوی، جمهوری اسلامی*. تهران: فرحبخش.

نیر نوری، حمید. (۱۳۴۴). *تاریخچه بیرق ایران و شیر و خورشید*. تهران: مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

نیساری، سلیم. (۱۳۴۱). *تمبر پست در ایران از بدو انتشار تا امروز، کاتالگ*. تهران: انجمن تمبرشناسی ایران.

همبلی، گاوین؛ امین سایکل؛ حامد الگار. (۱۳۷۲). *سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج*. (عباس مخبر، مترجم؛ مرتضی اسعدی، ویراستار). تهران: طرح نو.

یزدانی، مرضیه. (۱۳۷۸). *اسناد پست و تلگراف و تلفن در دوره رضاشاه*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

مقاله

«تمبر و قانون». (۱۳۸۰، شهریور). *ماهنامه تمبر*، ۲(۵)، ص ۱۵.

زبیرتس، رومان. (۱۳۷۹، شهریور-مهر). «استفاده تبلیغاتی از تمبر در دوره پهلوی». *ماهنامه تمبر*، ۱(۴)، صص ۳-۷.

شروقی، سید مهرداد. (۱۳۸۱، مهر). «نگاهی به تمبرهای شیر و خورشید اولیه ایران». *ماهنامه تمبر*، ۳(۷)، صص ۶-۹.

«فرهنگ تمبرشناسی: قسمت پنجم». (۱۳۸۰، شهریور). *ماهنامه تمبر*، ۲(۵)، ص ۱۴.

کمیلی‌زاده، ابوالفضل. (۱۳۸۰، شهریور). «سیری در تاریخ پست ایران». *ماهنامه تمبر*، ۲(۵)، صص ۲۰-۲۱.

نقیبی هاشمی، سید محمدرضا. (۱۳۸۰، شهریور). «تمبر و موسیقی». *ماهنامه تمبر*، ۲(۵)، صص ۶-۹.

